

Sosiaaliset suhteet, sukupuoli ja suomalaiset naisyrittäjät autonomian ajan lopun Suomessa

Yrittäjyydelle ja yrittäjälle on monta määritelmää. Suomen eläkelaisissa yrittäjä on henkilö, joka tekee ansiotyötä olematta virka- tai työsuhteessa. Verottajan silmissä yrittäjä vastaa liiketoiminnan riskeistä. Tilastollisessa tarkastelussa yrittäjiksi luetaan yksinäisyrittäjät, työnantajayrittäjät ja yrittäjää avustavat perheenjäsenet. Talouselämää ja yrittäjyyttä kartoittanut tutkimus pitää yrittäjänä henkilöä, jonka liiketoimien tavoitteena on mahdollisimman suuri voitto ja yritystoiminnan kasvu ja joka on mieleltään riskejä pelkäämätön, eteenpäinpyrkivä pioneeri ja kekseliäs seikkailija. Näin tarkasteltuina yrittäjyys tai yrittäjä eivät ole sukupuolen suhteen neutraaleja käsitteitä. Itsenäisyys, menestyminen, kilpailu ja riskinotto kyky mielletään länsimaaisessa kulttuurissa maskuliiniseksi ominaisuuksiksi. Myös yrittäjyydessä miehisuus muodostaa normin.¹

Yrittäjyyteen liittyvä sosiaaliset ja kulttuuriset edut näyttävät niin ikään kasaantuvan miehille: koulutus, työkokemus, varhainen verkostoituminen ja hyvät yhteiskuntasuhteet. Liikemiehet yhdistivät voimansa suurissa taloudellisissa hankkeissa, hakivat ainakin aiemmin puolisonsa johtavista kauppias- ja teollisuussuvuista ja jättivät yrityksensä perintönä pojilleen ja vävyilleen. Naisia ei ole koskaan samalla tavalla koulutettu yrittäjiksi, heitä ei ole kaavailtu liikkeiden tai tehtaiden perijöiksi, eivätkä heidän perustamansa pienet yritykset ole juurikaan siirtyneet perintönä seuraavalle sukupolvelle. Naisyrittäjän uraa ei ole ohjannut valtaan ja asemaan kytkeytyneiden verkkojen punominen vaan hänen ikänsä, siviilisäätynsä, lapsilukunsa ja luokka-asemansa. Jos naisella oli lapsia, hänen oli huolehdittava heistä ja etsittävä lastenhoitoon sopiva yrittäjästrategia esimerkiksi pienkauppiaana, matkustajakodinpitäjänä, hammaslääkärinä, kampaajana, valokuvaajana tai saunottajana. Sata vuotta sitten pienyrittäjyys tarjosi naisille mahdollisuuden jatkaa työuraa senkin jälkeen, kun naimi-

siinmeno teki palkkatyöhön pääsyn mahdolliseksi. Leskille peritty yritys oli usein sysäys yrittäjyyteen. Itsensä työllistäminen olikin ikääntyvien naisten tarpeita vastannut elämäntapa. Kun palkkatyö oli nuoria ja naimattomia varten, tarjosi yrittäjyys vaihtoehdon niille naisille, jotka olivat vanhenemisen, fyysisen kunnan huononemisen tai lastenkaitsemisen takia palkkatyöhön kykenemättömiä.² Nyky-Suomessa tietokone ja internet-yhteydet kotona mahdollistavat naisyrittäjille samankaltaisen kodinhoidon ja työn yhdistämisen.³

Pohdin tässä artikkelissa talouden toimijoiden sosiaalisia suhteita sukupuolen näkökulmasta vertaamalla toisiinsa suomalaisten mies- ja naisyrittäjien sosiaalisia verkostoja, kosketuspintoja, elämänkulkua ja yrittämisen kulttuuria. Työn empiirisenä lähtökohtana ovat kaupungeissa työskennelleiden naisyrittäjien toiminta ja kokemukset autonomian ajan lopun Suomessa. Käytän termejä itsensä työllistänyt ja yrittäjä toistensa synonyymeinä⁴.

Sosiaaliset suhteet ja historiantutkimus

Historiantutkimuksen välineinä sosiaaliset verkostot, suhteet ja pääoma ovat siinä mielessä miehisiä käsitteitä, että niiden soveltamisesta naisten historian tutkimukseen ei ole juuri esimerkkejä. Charlotta Wolff on tutkinut 1700-luvun aatelismiesten vuorovaikutussuhteita. Ranska rekrytoi armeijaansa aatelisupseereita ympäri Eurooppaa, myös Ruotsista ja Suomesta. Jo tällaiseen asemaan pääsy edellytti yleensä suku- ja ystäväverkostojen apua. Ranskan valtio taas solmi tätä kautta poliittisia lojaalisuussuhteita ulkomaisiin aatelismiehiin.⁵ Kari Teräs korostaa, miten ammatti ja siihen oppiminen on sosiaalinen kommunikatioverkosto, jolla on oma tietovaranto ja kollektiivinen muisti. Tämä tieto ja muisti vertautuu kuitenkin usein vain miehiin: "ammattimiehiin", "reissusälleihin" tai "kulkumiehiin".⁶

Mika Kallioinen on osoittanut, miten kauppiaiden kattava sosiaalinen verkosto on ollut välttämätön liiketoiminnan väline niin keskiajalla kuin myöhemminkin.⁷ Hallinnon, sotalaitoksen ja oikeuslaitoksen alalla uransa luoneiden miesten taustalla toimi niin ikään lähisukulaisista, ystävästä, yhteistyökumppaneista ja alaisista muodostunut epävirallinen isäntä-suojatti -järjestelmä. Mirkka Lappalainen katsoo, että suosikki- ja sukulaisuussuhteisiin perustuva

hallinto oli hänen tutkimallaan 1600-luvulla itsestäänselvyys. Järjestelmän tuotoista – viroista, läänityksistä ja aatelistarvoista – pääsivät osallisiksi sekä aatelmiehet että aateliton paikalliseiitti, porvarit ja virkamiehet.⁸ Jos naisten vuorovaikutussuhteita on tutkittu, on keskitytty analysoimaan aviopuolisoiden keskinäistä työnjakoa ja valtasuhteita.⁹

Anu Lahtisen mielestä naisten verkostoitumisen historia ansaitsisi kuitenkin suurempaa tutkimuksellista huomiota. Naisviestinnän ja -vuorovaikutuksen ketjut ulottuivat 1500-luvun Ruotsin valtakunnassa palvelijattarista aatelistnaisten kautta kuningattareen. Lahtinen on myös osoittanut sisarien yhteydenpidon ja yhteistyön olleen tärkeän osan sukupiirien ja perheiden toimintaa.¹⁰ Gripenbergien aatellissukua tutkinut Jaana Gluschkoff kertoo, miten myös säätyläistyöt vahvistivat perheidensä laajoja ystävyys- ja tuttavuussuhteita ja loivat uusia yhteyksiä seurapiiritilaisuuksissa, syntymä- ja nimipäiväkutsuilla, tanssiaisissa, harrastelijateatterin näytöksissä, konserteissa ja hyväntekeväisyysjuhlissa.¹¹ Sinänsä historian tutkijat ovat suhtautuneet sekä sosiaalisiin verkostoihin että pääomaan positiivisesti, poliittisina tai sosiaalisina resursseina ja mahdollisuuksina, joiden tutkiminen tuottaa uutta tietoa historiallisten yhteiskuntien valtarakenteista ja niissä toimineiden ihmisten sosiaalisesta yhteenkuuluvaisuudesta.¹²

Poikkeuksellisen viileästi sosiaalisen pääoman käsitteeseen suhtautuu kuitenkin englantilainen taloushistorioitsija Sheilagh Ogilvie, jonka ominta aluetta on eurooppalainen varhaismoderni elinkeinohistoria. Hän katsoo, että historiallisesta näkökulmasta tarkasteltuna verkostoituminen ja sitä kautta luotu sosiaalinen pääoma ovat kyllä olleet edullisia, mutta vain verkoston jäsenille. Tämän kaltainen järjestelmä ei ole tuottanut sosiaalista pääomaa tasapuolisesti kaikille yhteiskunnan jäsenille vaan on pois sulkemalla ja rajaamalla jopa vahingoittanut ulkopuolisia: naisia, maahanmuuttajia, ei-kristittyjä tai syntyperältään aviottomia. Ogilvie osoittaa, miten käsityöläisammattikunnat loivat tehokkaasti sosiaalista pääomaa, jota käytettiin yhteisöä suosivan normiston ylläpitoon, sisäpiiritiedon jakoon ja kilpailijoiden rankaisemiseen. Naiset eivät tätä sosiaalista pääomaa kuitenkaan voineet missään oloissa koota: heitä ei koulutettu ja heidän elinkeinovapautensa oli voimakkaasti rajattu.¹³

Myös Deborah Simonton ja Merry Wiesner ovat korostaneet sitä, miten ammattiin kouluttautuminen ja ammattityö olivat miesten vaalimaa (tässä

tapauksessa kulttuurista) pääomaa, joka siirrettiin miespuolisille oppipojille ja kisälleille. Naiset saattoivat oppia jonkin työn, mutta virallisesti tunnustettua ammattitaitoa he eivät voineet saavuttaa.¹⁴ Tästä käy esimerkkinä suomalainen leipomoala. Käsityöläisverstaiden oppisopimuskoulutus pysyi Suomessa miespuolisten työntekijöiden yksinoikeutena, vaikka mitään muodollisia esteitä naisten opinnoille ei enää vuoden 1868 jälkeen ollut. Esimerkiksi leipomoissa oppisopimuspaikat olivat vielä 1900-luvun alkupuolellakin käytännössä miehille varattuja. Naispuoliset työntekijät olivat suorittaneet vain poikkeustapauksissa kolmivuotisen oppiajan.¹⁵ Tämä heijastui myös työhön ja palkkoihin. Arvostetuista vehnäleivänleipojista vain joka viides oli nainen, mutta ruisleivän leivontaa, jota ei sen kummemmin opetettu, harjoittivat pääasiassa naiset. Vehnäsiä ja kondiittorituotteita leipovat miehet olivat pääasiassa opinkäyneitä tai leipomo-opissa, kun taas naisleipurit olivat kotona oppineita. Katsottiin, että hapanleivän valmistus vaati vain tottumusta ja nopeutta, ei koulutusta, eikä sen leivontaa siksi arvostettu vehnäleivänteon veroiseksi työksi.¹⁶

Naisten yrittäjäys vuoden 1900 tienoilla

Autonomian ajan lopun suomalaisnaiset voivat harjoittaa liiketoimintaa likipitään samoista oikeudellisista lähtökohdista kuin miehet ja ilman kiertoiteitä. Naimattomat, 25 vuotta täyttäneet naiset olivat saaneet täysivaltaisuuden vuonna 1864, ja naisille ja miehille oli säädetty yhtäläinen perintöoikeus vuonna 1878. Käsityöammattien harjoittamista rajoittanut ammattikuntapakko oli purettu vuonna 1868 ja molempia sukupuolia koskeva elinkeinovapaus saavutettu vuonna 1879. Vuonna 1889 naimisissa olevat naiset saivat oikeuden hallita työllään ansaitsemaansa tuloa ja oikeuden tehdä itsenäisesti sopimusvelkaa, vaikka he muutoin pysyivätkin miestensä edusmiehisyyden alaisuudessa. Vuonna 1901 naiset saivat opiskeluoikeuden yliopistoissa samoilla ehdoilla kuin miehet ja vuonna 1906 sekä naiset että miehet äänioikeuden ja vaalikelpoisuuden valtiollisissa vaaleissa.

Suomalaisen Naisyhdistyksen Kalenteri Suomen naisten työstä paljastaa, että rakennusteollisuus oli 1800-luvun lopulla kaupunkilaisnaisten tärkeimpiä työnantajia. Vuonna 1894 lähes 5 000 naista teki työtä hanslankareina ja laas-

tin kantajina kaupunkien rakennustyömailla.¹⁷ Ruumiillisesti raskasta oli myös niiden 765 naisen työ, jotka toimivat tuona vuonna ahtaajina kaupunkien satamissa. Kehruu- ja tupakkateollisuus, ompelu, kauppa, pesu ja silittäminen, leivonta, hotellit ja ravintolat sekä yleiset saunat tarjosivat niin ikään työpaikkoja tuhansille autonomian ajan lopun kaupunkilaisnaisille. Kalenterin tiedot ovat naisten itsensä keräämiä, ja siksi naisten työt, ammatit ja elinkeinot ovat erittäin hyvin näkyvissä (Taulukko 1). Eräässä suhteessa kalenteri oli kuitenkin aikansa kuva: sen tekijät eivät laskeneet piikoja varsinaiseen työväestöön kuuluviksi, eivätkä he sen vuoksi maininneet palvelijattaria kalenterissa lainkaan.

Työ, ammatti tai elinkeino	Naisten lukumäärä
1. Rakennusteollisuus	4 921
2. Kutomateollisuus	3 368
3. Ompelutyö	2 544
4. Siirtomaa- ja ruokatavarakauppa	1 916
5. Tupakkateollisuus	1 194
6. Pesu- ja silitystyö	1 136
7. Ahtaustyö	765
8. Hotelli- ja ravintolatyö	712 ¹⁸
9. Leipomotyö	558
10. Saunottajan työ	297
11. Tulitikkuteollisuus	275
12. Konekutomistyö	246
13. Tarjoilutyö	237
14. Kangasteollisuus	228
15. Kättilön työ	228

Taulukko 1: Suomalaisten kaupunkilaisnaisten yleisimmät työt, ammatit ja elinkeinot vuonna 1894.

Lähteet: Kalender öfver kvinnoarbetet i Finland, sivut 168-177 sekä taulukot 1-3.

Kaupungeissa eli myös lukuisia pienyrittäjinä ja itsenäisinä ammatinharjoittajina itsensä työllistäneitä naisia. Kalenterin sivuilla mainittiin 5 667 tässä asemassa ollutta kaupunkilaisnaista. (Taulukko 2). Vuoden 1894 naispuolisesta kaupunkilaisväestöstä – 120 200 naisesta ja tytöstä¹⁹ – heidän osuutensa oli viisi prosenttia. Kolmannes näistä naisista toimi ompelutyön eri aloilla, joka viides pesu- ja silitysalalla ja lähes yhtä moni siirtomaa- ja ruokatavarakauppiaina. Leivonnassa, majoituksessa ja ravitsemuksessa, tarjoilussa, kättilöntoimessa, sairaanhoidossa ja konekudonnassa toimi niin ikään runsaasti itsensä työllistäneitä naisia. Kaiken kaikkiaan naisyrittäjiä mainittiin Suomen naisten työstä kertovassa kalenterissa lähes viideltäkymmeneltä eri ammattialalta.

Ainoastaan teollisuudessa naisyrittäjiä oli harvassa. Suomalaisten kaupunkilaisnaisten omistuksessa oli vain yksi trikootehdas, yksi lelutehdas, kaksi panimoa, mineraalivesitehdas, villatavaratehdas, tupakkatehdas, kravattitehdas sekä neljä paitatehdasta. Vertailun vuoksi voi mainita, että yksinomaan Turussa oli 375 teollisesti toimivaa yritystä vuonna 1891.²⁰ Tuhansia naisia työllistäneissä rakennus- tai kutomateollisuudessa ei naisyrittäjiä ollut lainkaan. Teollinen yrittäminen vaati elinkeinonharjoittajalta laajoja yhteiskunnallisia yhteyksiä ja huomattavia pääomia, joita kumpiakaan ajan naisilla ei yleensä ollut. Kotitalouksissa joko perheenjäsenenä tai palvelijoina taikka työharjoittelijoina kasvaneilta naisilta puuttuivat myös mahdollisuudet sen epävirallinen 'hyvin veljien' verkon kutomiseen, jota elinkeinoelämässä menestyneet miehet ryhtyivät kehäämään kokoon jo koulu- ja opiskeluvuosinaan.²¹

Yrittäjinäkin naisten elämänkulkua jaksotti hänen siviilisäätynsä: nuoruus yhdistyi naimattomuuteen, keski-ikä avioliittoon ja vanhuus leskeyteen. Yrittäjäksi ryhtyminen ja yrittäjänä olo sijoittuivat eri ajankohtaan kuin miehillä. Suurin osa naisyrittäjistä oli keski-ikäisiä tai tuota ikäkautta läheneviä naisia. Olen otoksena tutkinut Turussa 1900-luvun alkuvuosina tehtyjä elinkeinoilmoituksia. Niissä mainitut naiset ryhtyivät yrittäjiksi keskimäärin 37-vuotiaina samasta aineistosta lasketun tyyppiarvon ollessa 35 vuotta. Miehet ryhtyivät yrittäjiksi keskimääriin 34-vuotiaina, mutta heidän tyyppiarvonsa oli peräti kymmeneen vuotta alhaisempi kuin naisilla eli 25 vuotta. Mediaani-ikä asettui naisilla 41 ja miehillä 36 ikävuoden kohdalle.²²

Naisten ja miesten yrittäjäys oli muutoinkin lähtökohdiltaan ja rakenteeltaan erilaista vielä modernin kynnyksellä. Yrittäjäys ja itsensä työllistäminen tuntuvat olleen naisille vaihtoehto, johon tarvittaessa tartuttiin tai ajauduttiin. Koulutuksesta ja kontakteista ponnistanutta määrätietoista uranluontia se ei ollut juuri kenellekään. Liiketoiminnan lähtökohtana olivat usein perinteiset kotona opitut naistaidot, ompelu, ruoanlaitto, siistiminen. Myös motiivit olivat erilaisia kuin miehillä kuten edellä jo todettiin. Työväestöön ja keskiluokkaan lukeutuneille naisille pienyrittäjäys tarjosi mahdollisuuden työllistyä naimisiinmenon jälkeen, kun työmarkkinat tehtaissa tai kauppalikkeissa sulkeutuivat. Jos naisella oli lapsia, hän etsi lastenhoitoon sopivan yrittäjästrategian. Kodin yhteydessä harjoitettu kaupan- tai matkustajakodinpito taikka kampa-

Toimiala	Naisten lukumäärä
1. Ompelu	1 863
2. Pesu, silitys, mankelointi	1 080
3. Siirtomaa- ja ruokatavarakauppa	848
4. Leivonta	370
5. Majoitus ja ravitsemus	351
7. Tarjoilu	237
8. Synnytysten hoito	228
9. Sairaanhoido	133
10. Konekudonta	116
11. Puhtaaksikirjoitus	86
12. Saunottaminen	54
13. Sairasvoimistelu	34
14. Pikakirjoitus	25
15. Kirjansidonta	15
Muu ammatinharjoitus	188
Muu teollisuustoiminta	12
Muu liiketoiminta	27
Yhteensä	5 667

Taulukko 2: Itsensä työllistäneet suomalaiset kaupunkilaisnaiset vuonna 1894.

Lähteet: Kalender öfver kvinnoarbetet i Finland, sivut 168–177 sekä taulukot 1–3.

moliike oli helpommin yhdistettävissä lastenhoitoon kuin esimerkiksi asiakkaiden kodeissa kiertelevän sairaanhoitajan työ.²³ Myös ikääntyville naisille itsensä työllistäminen oli heidän tarpeitaan vastaava ratkaisu:

”Viellä meillä kävi vakava vanhempi nainen, ”hakomummo”, joka asui maalla lähellä Helsinkiä. Hän tuli jalkaisin kaupunkiin ja toi meille – tosiaankin hakoja, en tiedä mihin tarkoitukseen. Hän toi myös syksyisin meille sienä ja niistä mustikanvarsia, joita kuivatettiin vintillä ja joista sitten keitettiin Wäinölle ”mustikkavettä”. Kaneriviakin hän poimi meille. Ne olivat kauniita kukkia ja ne kestivät kuivinakin kauan. Lisäksi hän satoi meille luutia ja vispilöitä.”²⁴

Sosiaaliset suhteet osana autonomian ajan lopun naisyrittäjyyttä

Ihmisten väliset keskinäiset siteet, sosiaaliset suhteet ja vuorovaikutus eli verkostoituminen ja sosiaalinen pääoma ovat esillä niin tieteessä kuin yleisessä keskustelussakin. Arjessaan ihminen solmii suhteita ja kerää sosiaalista pääomaa perheensä, sukunsa, työnsä tai asuinpaikkansa kautta. Samoin hän hyötyy myös toimistaan erilaisissa yhdistyksissä sekä talouden, hallinnon ja politiikan toimijaverkostoissa.²⁵ Näin menettelivät ainakin autonomian ajan lopun suomalaiset yrittäjämiehet. Tiedämme, että liiketaloudellisten etujen ajaminen avioliittojen tai muiden sukusiteiden avulla oli miehisessä liike-elämässä tuttua

jo vuosisatojen takaa. Samoin liikemiehet toimivat näkyvästi myös kunnallispolitiikassa sekä yhdistys- ja kulttuurielämässä.²⁶

"Pappa kuului lukuisiin yhdistyksiin ja seuroihin. Hän oli useissa perustajajäsenenä ja hänen tilikirjastaan käyvät ilmi monet silloiset yhdistykset, joihin hän oli maksanut jäsenmaksunsa. Niistä Suomalainen Klubi ja Rakennusmestariklubi olivat seuroja, joissa molemmissa oli jokaviikkoiset herrasitsit. Pappa kävi säännöllisesti niissä elämänsä loppuun asti ja istui siellä totilasinsa ääressä keskustellen päivän tapahtumista. Suomalainen sivistysseura, Suomen matkailijayhdistys, Suomen terveydenhoitoyhdistys, Käsityö- ja tehdasyhdistys, jonka valtuustoon pappa koko elinikänsä kuului, Suomenkielisten teknikkojen seura, Vapaapalokunta, Työväenyhdistys ja Suomalaisen teatterin kannatusyhdistys, nämä kaikki silloin, ja myöhemmin useat muutkin yhdistykset, kuuluivat papan harrastuspiiriin."²⁷

Näin muistelee Aili-Salli Ahde-Kjälman kaupungin porvarisluokkaan lukeutuneen rakennusmestari-isänsä sosiaalista elämää 1800-luvun lopun Helsingissä. Kuvaus paljastaa muutamalla rivillä sen, miten tuon ajan yrittäjämiehet kartuttivat suhdeverkostojaan ja samalla sosiaalista pääomaansa "miesten kesken". Pikku Aili huomasi myös jo alakouluun mennessään, että naisilla oli täysin omat seuransa. Hänen seuraavassa lainauksessa mainitsemansa Alli Nissinen omisti Helsingissä yksityisen Valmistavan koulun ja toimi siten yhtä lailla yrittäjänä kuin Aili Sallin isäkin. Yhdistyselämässä Alli Nissinen oli kuitenkin solminut tuttavuuden Aili Sallin kotirouvaäidin, ei yrittäjäsän kanssa.

"Mamma tunsikin myöskin opettaja Alli Nissisen entuudestaan. He kuuluivat molemmat Suomen Naisyhdistykseen, jonka kokouksissa he olivat tavanneet toisensa. Ei naisyhdistys ollut mikään ompeluseura, vaan naisasia-aatteen innoittama yhdistys, johon kuuluivat kaikki tunnetut naisten tasa-arvoisuuden esitaistelijat, kuten Hilda Käkikoski, Alexandra Gripenberg, Lucina Hagman, Maikki Friberg sekä monet muut."²⁸

Keihin suomalaiset naisyrittäjät tukeutuivat sata vuotta sitten? Minkälaisissa perheissä he elivät? Tämänkaltaisen tieto on pieninä siruina henkikirjoissa ja kirkonarkistoissa, mutta koottuina nuo palat muodostavat selkeän kuvion. Naisyrittäjien enemmistö jakoi taloutensa jonkun kanssa, ja useimmiten tukena olivat nimenomaan oma perhe ja suku – etenkin naispuoliset sukulaiset. Turussa vuoden 1900 tienoilla toimineiden ompeluyrittäjien elämästä koottu muistitieto kertoo, miten sukulaisnaiset joko avustivat yrityksessä, huolehtivat pienimmistä lapsista tai auttoivat muuten taloudenpidossa. Vuonna 1885 Turussa syntynyt ompelijatar muisteli, miten hänen äitinsä auttoi ompe-

lussa, mutta varsinaisesti laittoi ruoan, jotta tyttärelle jäisi aikaa ammattityöhön. Myös toisen muistelijan samassa taloudessa asunut äiti laittoi ruoan keittien puolella, kun tyttäret ompelivat kamarissa. Työpalkka jaettiin puoliksi kummallekin sisarelle. Nuori tyttö auttoi leskeksi jäänyttä ompelijaäitiään aluksi paltaamalla esiliinoja ja harsimalla. Myöhemmin hän kouluttautui sairaanhoitajaksi, asui äidin luona ja vietti vapaa-aikansa ompelemalla omia leninkejään ja auttamalla äitiään.²⁹ Myös pienistä tytöistä oli apua jo varhain yrittäjä-äideilleen. Alle kouluikäinen Martta Salmela avusti äitiään Helsingissä vuoden 1900 tienoilla:

”Äitikään ei enää ollut pyykkäri. Hänellä oli oma kahviputka rakennuksella. ... Äidin kahviputka oli eräässä Blekholman saarista lähellä satamaa. Minun oli oltava mukana, eihän minua voinut jättää yksin kaupunkiin koko päiväksi, ja oli minusta putkassa jo apuakin. Osasin tiskata astioita ja kaataa miehille suuresta pannusta kahvia, kun äidillä oli muita askareita.”³⁰

Yksinasujillakin oli usein naispuolisia työtovereita – esimerkiksi ompelijoilla ompelijattaria tai sairaanhoitajilla sairaanhoitajia – samassa katuosoitteessa.³¹ Jos yrittäjä oli naimaton, oli asuinkumppanina hyvin usein sisar tai useita sisaria, joiden kanssa myös yritys – useimmiten ompelimo – jaettiin.³² Vuonna 1892 syntynyt turkulaismies muisteli äitinsä ompelijantyötä. Äidin sisar oli myös ompelija, ja hän tuli joka päivä heille ompelemaan yhdessä äidin kanssa. Kun tuli asiakkaita, poika pantiin särmin taakse ja samalla peitettiin vierailta katseilta sängyt, keittiöastiat ja ruokapöytä.³³

Tyypillistä on niin ikään ollut toimiminen samaa sukupuolta olevien asiakkaiden kanssa. Ompelijattarien, pesulayrittäjien, kättilöiden ja elintarvikekauppiaiden asiakkaina oli paljon naisia tai lapsia. Marjatta Rahikainen kuvaa tässä teoksessa olevassa artikkelissaan, miten yksityiskoulujen omistajattaret käyttivät sosiaalisia suhteitaan, mm. naisyhdistystoimintaa, koulujensa piilomarkkinointiin. Näin toimi nähtävästi myös Aili Salli Ahde-Kjälmanin mainitsema Alli Nissinen. Naiset asioivat niin ikään erilaisissa lanka-, kangas- ja lyhyttarvikeliikkeissä. Ahde-Kjälman kertoo muistelmissaan, miten vaatimattomilla naispuolisilla yksinäisyrittäjillä oma uskollinen asiakaskuntansa, joka muodostui nimenomaan naisista. Nämä asiakassuhteet saattoivat olla hyvinkin pitkäikäisiä ja omistajilleen kullannarvoisia.

"Mutta eräs hauska kettiönpuolella kävijä, jota me kutsuimme "pitshimummoksi", oli aivan erikoinen tyyppi ... Hän ennätti käydä meillä joka kevät ja syksy vielä ensimmäisen maailmansodankin aikana. Hänen nimensä oli Katriina. Hän teki vuotuiset matkansa Aunukseta jalkaisin Helsinkiin asti kantaen kahta raskasta kantamusta, olkapäällään nyyttiä sekä edessään juurikoria, molemmat yhteensidottuina ... Matkan varrella hän oli jo keventänyt taakkaansa Wiipurissa ja muissa Itä-Suomen kaupunkeissa myymällä kauniita nyplättyjä pitsejään, kapeata kotikutoista pellavakangasta sekä revinnäistöitään. Mamma osti häneltä paljon pitsejä ja pellavakangasta."³⁴

"Häntä me kutsuimme juutalaisummoksi. Hän oli yksi niitä juutalaisia, jotka keräsivät vanhoja vaatteita ostaen pieneksi käyneitä lastenvaatteita ja vanhoja aikuisten, kunnostaen niitä ja myyden niitä edelleen hyvästä hinnasta. Hän myymälänsä oli eräs myyntikojuista Kampinkentällä. Tätä myyntipaikkaa kutsuttiin "narinkaksi" ... Mamma toi jonkun vanhan vaatekappaleen ja tinkiminen hinnasta alkoi. Päästäkseen hänestä eroon mamma antoi hänelle puvun 25-pennisisestä, vaikka alun perin oli pyytänyt markkaa, ja vakuutti samalla pontevasti, ettei hänellä ollut muuta"³⁵

Muunlaisesta liiketaloudellisesta tai yhteiskunnallisesta verkostoitumisesta ei ole saatavissa juuri mitään tietoja. Naiset eivät olleet vaalikelpoisia kunnallisiin päätöksentekoeleimiin kouluneuvostoja ja vaivaishoitolautakuntia lukuun ottamatta, eikä heitä ollut juuri kulttuuri-instituutioiden johtokunnissakaan.³⁶

Naiset eivät näytä myöskään pyrkineen avioliittojen avulla ajamaan omia liiketaloudellisia etujaan. Tässä kohdin miesten ja naisten erilaiset lähtökohdat ja tulevaisuudennäkymät paljastuvat erityisen hyvin. Miehellä yrittäjäyys oli usein jo nuoruudessa tehty uravalinta, ja sopiva avioliitto tuki tuota pyrkimystä monin tavoin, toi taloudellisia lisäresursseja, edustavan kodin ja yritykseen aikanaan rekrytoitavia perillisiä.³⁷ Myös muissa yhteyksissä historian tutkimus on nostanut esiin naisten merkityksen maaomaisuuden ja valta-asemien välittäjinä isänsä suvun ja aviopuolisonsa suvun välillä.³⁸

Nais- ja miesyrittäjien suhteet ja suhtautuminen yrittäjätovereihin poikkesi niin ikään. Vaikuttaisi siltä, että naisyrittäjän asema oli miesyrittäjää yksinäisempi. Yrittäjinä naiset toimivat usein ilman työntekijöitä, eivätkä he näytä lyöttäytyneen yksin – perheenjäseniensä liikekumppaneina toimineita lukuun ottamatta – toisten yrittäjien tai muiden vaikuttajien kanssa sen paremmin virallisissa kuin epävirallisissakaan yhteyksissä. Myös suurin osa naisten perustamista yrityksistä oli uusia: jo toimivista liikkeistä ei hierottu kauppoja.³⁹

Yrittäjäyys näyttää olleen useimmille naisille pelkkä itsensä elättämisen muoto, johon turvauduttiin, josta naimattomat ja lesket hakivat toimeentu-

loa tai aviovaimot lisäansioita. Naisilla yrittäjyyteen ei liittynyt kasvutavoitteita, eivätkä naisen omalle liikeidealalle perustuneet ja hänen varassaan toimineet yritykset myöskään siirtyneet eteenpäin seuraavalle sukupolvelle. Jos yritys menestyi, laajeni ja koneellistui, saattoi se korkeintaan siirtyä naiselta aviomiehelle.⁴⁰ Esimerkiksi vuonna 1900 Turkuun perustettu toiminimi Ida Schütt siirtyi laajennuttuaan ”syRJätulona harjoitetusta kotiteollisuudesta” varsinaiseksi vaatetusteollisuudeksi Ida Schüttin miehen Jelle Schüttin ja pojan Bruno Schüttin johtoon. ”Toiminimi, mikä otettiin vain vaatimatonta kotiteollisuutta ajatellen, jäi samaksi erinomaisen menestyksen takia, mikä alusta alkaen on hanketta seurannut”⁴¹: Idan nimi kelpasi kyllä kotiteollisuusyritykselle, mutta kaipasi siis jo selityksiä teollisuusyrityksen keulakuvana.

Sosiaalinen pääoma ja sukupuoliero

Nobelin rauhanpalkinnon vuonna 2006 saanut taloustieteilijä Muhammad Yunus totesi Oslolla 10. joulukuuta pitämässään Nobel-esitelmässä, miten kapitalismin määritelmässä lähdetään perin yksinoikoisesti yrittäjien pyrkimyksestä voiton maksimointiin. ”Tämä tulkinta kapitalismista eristää yrittäjät kaikesta poliittisesta, tunneperäisestä, sosiaalisesta, henkisestä ja ympäristöön liittyvistä ulottuvuuksista heidän elämässään”, luonnehti Yunus. Hän määrittelee puheessaan myös yrittäjän käsitettä uudelleen. Yrittäjyyden ainoana motiivina ei tarvitse olla ahneus tai voitontavoittelu. Käsitteen voi määritellä myös siten, että yrittäjiksi ryhtyvillä on useampia motiiveja: voitontavoittelun ohella esimerkiksi pyrkimys sosiaaliseen liiketoimintaan.⁴²

Samanlaisia ajatuksia löytyy Katri Komulaisen ja Pentti Sinisalon artikkelista, jossa he kertovat tämän päivän suomalaisella maaseudulla itsensä työllistäneiden naisten yrittäjyyskokemuksista. Nämä naiset eivät tavoitelleet taloudellista voittoa vaan sopivaa elämänmuotoa, riittävää toimeentuloa ja itsenäistä asemaa. Tutkimuksessa mukana olleet naiset eivät välttämättä edes mieltäneet itseään yrittäjiksi.⁴³ Hannu Tervo ja Mika Haapanen ovat myös havainneet yrittäjiksi hakeutuneiden suomalaisten naisten ja miesten motiiveissa selvän sukupuolieron. Miehiä houkuttelee yrittäjyyteen ennen kaikkea mahdollisuus ansioiden kasvuun. Vastaavaa vetoa ei ollut yrittäjänäisten kohdalla, sillä heille

muut kuin rahalliset motiivit olivat tärkeitä.⁴⁴

Sosiologi Harriet Strandell on tutkinut 1900-luvun alkupuolella syntyneiden naisten kokemuksia työstä ja perheestä. Hän toteaa, että monille perinteisille naisten töille on ollut tunnusomaista se, että työelämän ja perhe-elämän välillä ei ole selvää rajaa vaan ne lomittuvat toisiinsa. Naisten työhistoriat ja ammattiturtat näyttävät epäjohdonmukaisilta ja suunnittelemattomilta, kun perhe-elämään liittyvät tekijät vaikuttavat niin voimakkaasti naisten valintoihin. Ansiotyö oli etenkin vanhimmille naisille paljolti perheestä huolehtimisen jatke. Kaikki pyrkimykset ja voimavarat oli suunnattu samaan päämäärään: jokapäiväisestä elämästä selviämiseen. Työnteon ensisijainen motiivi oli aineellisen perustan luominen perhe-elämälle, perheen olemassaololle ja koossapysymiselle.⁴⁵

Taloustieteellisessä tutkimuksessa yrittäjät ja johtajat ovat perinteisesti olleet riskejäpelkäämättömiä, eteenpäinpyrkiviä pioneereja ja kekseliäitä seikkailijoita. Maineikkaan itävaltalaisen taloustieteilijän Joseph Schumpeterin maailmassa vain taloudellisia voittoja tavoitteleva sankarillinen yrittäjätyyppi on merkittävä taloudellinen muutosvoima. Vastaavaan kaltainen ”patruuna ja poliitikko” nousee esiin Petri Karosen tutkimuksesta, jonka keskiössä ovat suomalaiset yritysjohtajat kolmelta vuosisadalta.⁴⁶ Naisten kohdalla klassisen sankariyrittäjätyyppin piirteet ja motiivit ovat kuitenkin ongelmallisia. Tutkimus, joka lähtee liikkeelle tämän kaltaisin odotuksin, on väistämättä mieskeskeistä eikä ehkä edes tunnista itsensä työllistäviä naisia – ei historiassa eikä nykypäivässä. Myöskään naisten yrittäjyyteen liittyvät sosiaaliset verkostot, suhteet ja pääoma eivät nouse näiden näkökulmien avulla esille.

Tässä Yunuksen ajattelu tai Komulaisen ja Sinisalon tulokset tarjoavat uudenlaisia välineitä pohtia sukupuolen ja sosiaalisten suhteiden merkitystä. Naisten itsensä työllistäminen ja yrittäjyys ovat perustuneet ja perustuvat sosiaalisiin suhteisiin, mutta niiden kautta ei välitetä monissa liike-elämähistorioissa esiin nostettuja perhedynastioita tai ammattisalaisuuksia. Naisyrittäjille tärkeitä äitien ja tyttärien välisiä siteitä ja naisten keskinäisiä lojaalisuussuhteita ei ole tutkittu, ehkä siksi, koska niitä voi harvoin mitata taloudellisten tai poliittisten voittojen, vaikutusvallan tai etujen mittapuilla. Tämä ei tee niistä taloushistorian näkökulmasta kuitenkaan arvottomia, vaan ainoastaan erilaisia.

Monille naisyrittäjille perheen tarpeiden turvaaminen on ollut taloudelli-

sesti rationaalista toimintaa. Jos tavoitteena on riittävän toimeentulon saaminen, ovat pääomaköyhät palvelualat ja pienyrittäjyys houkutteleva ja riskitön vaihtoehto, joka antaa tilaa – Yunusia lainaten – myös ”tunneperäisille, sosiaalisille, henkisille ja ympäristöön liittyville ulottuvuuksille” yrittäjän elämässä. Yrittäjyyttä ja taloushistoriaa tutkivien tulisikin pohtia nykyistä enemmän myös muita kuin puhtaasti liiketaloudellisia seikkoja, esimerkiksi sitä, miten yrittäminen on niveltynyt yrittäjän muuhun elämänkulkuun tai hänen sosiaaliseen ympäristöönsä⁴⁷.

Sheilagh Ogilvie kysyy alussa mainitussa artikkelissaan, kykenevätkö taloudellisesti haavoittuvaiset ja sosiaalisesti yhteiskunnan marginaalissa elävät nauttimaan sosiaalisen pääoman eduista. Hänen mielestään eurooppalaisessa taloushistoriassa erityisesti naiseus, juutalaisuus ja tummaihoisuus ovat sulkeneet ihmisiä parhaita etuja tuottavien sosiaalisten yhteiskuntarakenteiden ulkopuolelle. Tämä yleisvaikutelma jää käteen myös tästä lyhyestä suomalaisesta taloushistoriallisesta tarkastelusta. Ogilvie ei kuitenkaan huomaa, että myös marginaaliryhmien sisällä ja kesken voidaan koota sosiaalista pääomaa ja rakentaa sosiaalisia suhteita, jotka antavat marginaaliin jääneille tukea ”valkoisten miesten” piirien ulkopuolella. Näin on esimerkiksi Marjatta Rahikaisen tutkimien ja tässäkin artikkelissa mainittujen yksityiskoulujen omistajattarien kohdalla: kontakti mahdollisiin asiakkaisiin solmittiin parhaiten ”naisien kesken”. Naisompelimojen omistajat ja tekstiilitavaroiden kauppiaat hankkivat työtilaisuuksia samalla menetelmällä. Myös Aili-Salli Ahde-Kjälmanin kuvaama helsinkiläinen ”juutalaismummo” kykeni työllään rakentamaan perillisilleen sosiaalisen nousun väylän – juutalaiskauppiaina:

”Hän on ehkä yksi rotunsa esiäitejä täällä meillä. Hänen poikansa myivät jo Heikinkadun juutalaiskaupoissa ja seisivat puotinsa edustalla asiakkaita houkutellen. Ehkä he itsekkin olivat omistajia. Pojanpojat kävivät jo oppikoulua, ottivat ruotsalaisia nimiä ja omistivat omia suuria vaatetusliikkeitä. Näiden lapset opiskelevat jo yliopistoissa ja naivat usein suomalaisia sekoittuen täten muuhun kansaan.”⁴⁸

Kirjallisuus

- Ahde-Kjälman, Aili-Salli (1964): *Kotini vuosisadan lopun Helsingissä*. WSOY: Porvoo – Helsinki.
- Chell, Elisabeth – Haworth, Jean – Brearley, Sally (1991): *The Entrepreneurial Personality: Concepts, Cases and Categories*. Routledge: London and New York.
- Eldersveld Murphy, Lucy (1999): Business Ladies: Midwestern Women and Enterprise, 1850–1880. Teoksessa Mary A. Yeager (ed.): *Women in Business. Volume II. The International Library of Critical Writings in Business History* 17. An Elgar Reference collection: Centenham: UK – Northampton, MA, USA.
- Fellman, Susanna (2000): *Uppkomsten av en direktörsprofession: Industriledarnas utbildning och karriär i Finland 1900–1975*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 155. Finska Vetenskaps-Societen – Suomen Tiedeseura: Helsinki.
- Gluschkoff, Jaana (2002): Paikka ajan aitoissa. Senaattori, industrialisti ja aatelismies Lenart Gripenberg. *Historiallinen Aikakauskirja* 4, 375–383.
- Göransson, Anita (1993): Från hushåll och släkt till marknad och stat. Teoksessa *Äventyret Sverige: En ekonomisk och social historia*. Utbildningsradion och Bokförlaget Bra Böcker: Stockholm.
- Harris, Ian M. (1995): *Messages Men Hear: Constructing Masculinities*. Taylor & Francis: London and Bristol.
- Hermansson, Lars (2003): Nätverk som politisk resurs: 1100-talets Danmark från ett socio-politiskt perspektiv. Teoksessa Einar Hreinsson & Tomas Nilsson (red.): *Nätverk som social resurs. Historiska exempel*. Studentlitteratur: Lund.
- Hreinsson, Einar – Nilsson, Tomas (red.) (2003): *Nätverk som social resurs. Historiska exempel*. Studentlitteratur: Lund.
- Jutikkala, Eino (1957): *Turun kaupungin historia 1856–1817*. Turun kaupunki: Turku.
- Kalender öfver kvinnoarbetet i Finland (1984): Finsk Kvinnoförening: Helsingfors.
- Kallioinen, Mika (2000): *Kauppiaas, kaupunki, kruunu: Turun porvarisyyhteisö ja talouden organisaatio varhaiskeskiajalta 1570-luvulle*. Bibliotheca Historica 59. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Karonen, Pertti (2004): *Patruunat ja poliitikot. Yritysohjatijat taloudellisina ja poliittisina toimijoina Suomessa 1600–1920*. Historiallisia Tutkimuksia 217. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Kivimäki, Riikka (1996): Yrittäjät, perhe ja sukupuoli. Teoksessa Merja Kinnunen, Päivi Korvajärvi (toim.): *Työelämän sukupuolistavat käytännöt*. Vastapaino: Tampere.
- Komulainen, Katri – Sinisalo, Pentti (2006), "Mul on amerikkalaisten työajattelumalli": Itsensä työllistävien naisten urakertomukset ja yrittäjämäinä. *Työelämäntutkimus – Arbetslivsforskning* 3, 149–159.
- Kotimaisen teollisuuden albumi* (1913). Helsingin Kustannusosakeyhtiö: Helsinki.
- Kovalainen, Anne (1993): *At the Margins of the Economy: Women's Self-employment in Finland 1960–1990*. Publications of the Turku School of Economics and Business Administration: Turku.
- Lappalainen, Mirkka (2005): *Suku, valta, suurvalta: Creutzit 1600-luvun Ruotsissa ja Suomessa*. WSOY: Helsinki.
- Lappalainen, Mirkka (2002): Suosio, suoja ja sosiaalinen nousu. Aatelissuku ja patronus-klienttjärjestelmä uuden ajan alun Ruotsissa. *Historiallinen Aikakauskirja* 4, 343–353.
- Lahtinen, Anu (2007): *Sopeutuvat, neuvottelevat, kapinalliset: Naiset toimijoina Flemingin sukupiirissä 1470–1620*. Bibliotheca Historica 108. Suomalaisen kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Markkola, Pirjo (1994): *Työläiskodin synty: Tamperelaiset työläisperheet ja yhteiskunnallinen kysymys 1870-luvulta 1910-luvulle*. Historiallisia Tutkimuksia 187. Suomen Historiallinen Seura: Helsinki.
- Ogilvie, Sheilagh (2004): How Does Social Capital Affect Women? Guilds and Communi-

- ties in Early Modern Germany. *The American Historical Review* Vol. 109, Issue 2, 325–359.
- Ojala, Jari (1999): *Tehokasta liiketoimintaa Pohjanmaan pikkukaupungeissa: Purjemenkulun kannattavuus ja tuottavuus 1700–1800-luvulla*. Bibliotheca Historica 40, Suomen Historiallinen Seura: Helsinki.
- Roberts, Elizabeth (1985): *A Woman's Place: An Oral History of Working-class Women 1890–1940*. Basil Blackwell: Oxford – New York.
- Salmela-Järvinen, Martta (1965): *Kun se parasta on ollut. Lapsuuden muistelmat*. Kolmas painos. WSOY: Porvoo – Helsinki.
- Salmi, Minna (1996): Työelämän ja perhe-elämän yhdistämisen palapelit. Teoksessa Merja Kinnunen – Päivi Korvajärvi (toim.): *Työelämän sukupuolistavat käytännöt*. Vastapaino: Tampere.
- Simonton, Deborah (1999): Gendering Work in Eighteenth-century Towns. Teoksessa Margaret Walsh (ed.): *Working Out Gender: Perspectives from labour history*. Ashgate: Aldershot, Brookfield USA – Singapore, Sidney.
- Snellman, G. R. (1905): *Tutkimus Suomen leipurinammatista. Työtilasto III*. Teollisuushallitus: Helsinki.
- Strandell, Harriet (1984): Kolmen naissukupolven kokemuksia työstä ja perheestä. Teoksessa Elina Haavio-Mannila – Riitta Jallinoja – Harriet Strandell (toim.): *Perhe, työ ja tunteet: Ristiriitoja ja ratkaisuja*. WSOY: Porvoo–Helsinki–Juva.
- Suomen taloushistoria 3: Historiallinen tilasto* (1983). Kaarina Vattula (toim.) Tammi: Helsinki.
- Tervo, Hannu – Haapanen, Mika (2007): Miksi naisia on vain vähän yrittäjinä? *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 1, 28–43.
- Teräs, Kari (2001): *Arjessa ja liikkeessä: Verkostonäkökulma modernisoituviin työelämän suhteisiin 1880–1920*. Bibliotheca Historica 66. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Vainio-Korhonen, Kirsi (2002): *Ruokaa, vaatteita, hoivaa: Naiset ja yrittäjyys paikallisena ja yleisenä ilmiönä 1700-luvulta nykypäivään*. Historiallisia Tutkimuksia 213. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Wiesner, Merry (1989): Guilds, Male Bonding and Women's Work in Germany. *Gender and History*, 1 (2), Summer.
- Wolff, Charlotta (2005): *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike*. SLS: Helsingfors.

Viitteet

- 1 Chell – Haworth – Brearley 1991, 8, 37–44, 154; Harris 1995, 12–13, 109–135; Komulainen – Sinisalo 2006, 155.
- 2 Vainio-Korhonen 2002, 126.
- 3 Komulainen – Sinisalo 2006, 153.
- 4 Tukeudun tässä Anne Kovalaisen ja Riikka Kivimäen määritelmiin, joiden mukaan itsensä työllistäneiksi tai yrittäjiksi voidaan katsoa kaikki ne naiset, joiden tekemä työ oli itsenäistä ja jotka itse vastasivat työhönsä liittyneistä taloudellisista riskeistä ja jotka saivat jotain tuloa tai jonkinlaista kompensaatiota elantokuluihinsa yritystoiminnalla tai ammatinharjoituksella. Kivimäki 1996, 110; Kovalainen 1993, 22.
- 5 Wolff 2005, 146–147.
- 6 Teräs 2001, 55–60.
- 7 Kallioinen 2000, 243–245.
- 8 Karonen 2004, 156; Lappalainen 2002, 353. Ks. myös Lappalainen 2005.
- 9 Lahtinen 2007, 85.
- 10 Lahtinen 2007, 193.
- 11 Gluschkoff 2002, 378.

- 12 Hermansson 2003, 57.
- 13 Ogilvie 2004.
- 14 Simonton 1999, 32–40; Wiesner 1989, 127, 131.
- 15 Snellman 1905, 30, 96–97.
- 16 Snellman 1905, 29–31 sekä Taulu 2.
- 17 *Kalender öfver kvinnoarbetet i Finland*. 1894, 140.
- 18 Lukuun eivät sisälly hotellien, ravintoloiden ja ruokapaikkojen palvelijattaret.
- 19 *Suomen taloushistoria 3. Historiallinen tilasto* 1983, 25.
- 20 Jutikkala 1957, 129.
- 21 Fellman 2000, 58–72, 187–192; vrt. myös Göransson 1993, 137–138.
- 22 Vainio-Korhonen 2002, 68.
- 23 Vainio-Korhonen 2002, 83, 126–127.
- 24 Ahde-Kjälldman 1964, 90.
- 25 Teräs 2001, 32. Tampereen työläiset teettivät vuoden 1900 tienoilla monia töitä toisillaan: työväestön keskuudessa toimineet vaihdon verkostot auttoivat arkipäivän ongelmissa. Markkola 1994, 113.
- 26 Ks. esim. Fellman 2000, Göransson 1999 ja Ojala 1999. Johtavat kauppiassuvut ja tähän eliittiin nousevat nuoret miehet pönkittivät asemaansa vielä autonomian ajan lopullakin sopivien avioliittojen avulla. Esimerkiksi Turussa kauppaneuvos Abraham Kingelin liittyi vaimonsa Charlotta Serénin välityksellä Turun vanhoihin kauppiassukuihin. Kauppaneuvos Carl Magnus Dahlström oli puolestaan Kingelinin vävy. Apteekkari Erik Julinin pojantytöt solmivat avioliitot Dahlströmin poikien kanssa, ja kauppias Alfred Jacobson Kingelinin tyttärentyttären ja kauppaneuvoksetar Dahlströmin sisarentyttären kanssa. Kunnallisneuvos ja liikemies Carl Junnelius liittyi hänen avioliiton välityksellä turkulaispatrisiaattiin: hänen vaimonsa oli Kingelinin tyttärentytär ja Jacobsonin vaimon sisar. Turun konepajateollisuuden suurmies William Crichton solmi avioliiton entisen työnantajansa ja Ericsson & Cowien konepajan osakkaan David Cowien puolison veljentyttären kanssa. Jutikkala 1957, 107, 389–399.
- 27 Ahde-Kjälldman 1964, 229.
- 28 Ahde-Kjälldman 1964, 250.
- 29 Turun yliopiston Kansatieteen laitos Keruutyö n:o 575 Ellen Maria Kanervon, Brita Gustava Suomalén, Helena Johanssonin ja Rauha Katarina Virran haastattelut vuonna 1964.
- 30 Salmela-Järvinen 1965, 50.
- 31 Vainio-Korhonen 2002, 81–82.
- 32 Vastaava ilmiö on tavattu mm. 1800-luvun Yhdysvalloista. Eldersveld Murphy 1999, 283.
- 33 Turun yliopisto Kansatieteen laitos Keruutyö n:o 500 Ture Ernon haastattelu kesällä 1966.
- 34 Ahde – Kjälldman 1964, 90–91.
- 35 Ahde – Kjälldman 1964, 93–94.
- 36 Vainio-Korhonen 2002, 85.
- 37 Isiensä poikia turkulaisessa liike-elämässä olivat kauppaneuvokset Ernst ja Robert Magnus Dahlström, Carl Jacob, Gustaf Fabian ja Carl Johan Åkerman, kauppiaat Otto ja Fredrik Spoof ja konsuli Conrad Spoof, laivanvarustaja Oscar Wikeström ja liikemies Gunnar Junnelius. Laivanvarustaja Gustaf Adolf Lindblom puolestaan peri enonsa Adolf Serénin kaupan ja laivanvarustamon. Liikettä jatkoivat pojat konsuli Gustaf Adolf Lindblom ja kauppias Karl Arthur Lindblom. Jutikkala 1957, 389–398.
- 38 Hreinsson – Nilsson 2003; Lahtinen 2007.
- 39 Vainio-Korhonen 2002, 85.
- 40 Englantilainen Elizabeth Roberts on tutkinut työläisnaisten pienyrittäjyyttä ennen toista maailmansotaa, ja hän toteaa ”if their (women’s) enterprise became very successful, it was usually taken over by the men of the family”. Roberts 1985, 136.

- 41 Kotimaisen teollisuuden albumi II osa 1913, 261–262.
- 42 Helsingin Sanomat.
- 43 Komulainen – Sinisalo 2006, 155–156.
- 44 Tervo – Haapanen 2007.
- 45 Strandell 1984, 212–235.
- 46 Karonen 2004.
- 47 Asian ovat nostaneet esiin myös mm. Riikka Kivimäki ja Anne Kovalainen sekä Minna Salmi. Kivimäki 1996, 111–116; Kovalainen 1993, 81; Salmi 1996, 224–225.
- 48 Ahde-Kjälldman 1964, 94.